

УДК 342.7: 477

DOI <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2020.16.43>**О.П. Мельничук**

кандидат юридичних наук

РІВНІСТЬ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ПЕРЕД ЗАКОНОМ: ЗМІСТ ТА ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

У роботі досліджено наукові джерела, в яких аналізується зміст конституційного принципу рівності релігійних організацій перед законом, а також з'ясовано особливості правового забезпечення реалізації цього принципу в Україні. Встановлено, що сьогодні визначальним для організації державної діяльності щодо забезпечення рівності релігійних організацій є положення законодавства, за яким усі релігії, віросповідання та релігійні організації є рівними перед законом. Встановлення будь-яких переваг або обмежень однієї релігії, віросповідання чи релігійної організації щодо інших не допускається. Зроблено висновок, що принцип рівності релігійних організацій перед законом полягає: а) у рівності прав всіх релігійних організацій, що на законних підставах функціонують в Україні; б) у рівності юридичних властивостей, в рамках яких релігійні організації здійснюють свою діяльність; в) у рівності релігійних організацій перед законом та судом. З'ясовано, що в правовій сфері сутність правової рівності релігійних організацій перед законом полягає у вимозі однакового правового становища таких організацій в суспільстві. Така рівність може проявлятися, по-перше, у різних нормативно-юридичних форм, здатних виступити зразками, моделями, правилами можливого, належного або забороненого варіантів поведінки релігійних організацій, по-друге, у встановленні однакової для всіх релігійних організацій необхідної, можливої або забороненої поведінки. Обґрунтовано думку, що принцип рівності релігійних організацій перед законом відіграє роль поєднуючої ланки між державою та церквою та має прямий діалектичний взаємозв'язок із наступними засадами: 1) верховенство права; 2) законність; 3) повага до людської гідності; 4) доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень. Зроблено висновок, що рівність релігійних організацій перед законом це один з визначальних принципів відносин держави і церкви, який на відміну від інших конституційних принципів (наприклад, принципу свободи віросповідання, відокремлення держави від церкви), потребує активного впливу держави на відносини, що формуються між державою та церквою. Тобто цей принцип набуває своєї реалізації через практичну, спеціальну та повсякденну діяльність суб'єктів публічного адміністрування.

Ключові слова: релігія, церква, відносини держави та церкви, правове регулювання відносин держави та церкви, рівність релігійних організацій перед законом.

EQUALITY OF RELIGIOUS ORGANIZATIONS BEFORE THE LAW: CONTENT AND LEGAL SUPPORT

O.P. Melnychuk

The article examines scientific sources, which analyze the content of the constitutional principle of equality of religious organizations before the law, and clarifies the features of legal support of the principle in Ukraine. It is established that legislative provisions under which all religions, ideologies and religious organizations are equal before the law are decisive for the organization of state activities to ensure the equality of religious organizations. It is not

permissible to set any advantages or limitations of one religion, denomination or religious organization over others. The author concludes the principle of equality of religious organizations before the law includes: a) equality of the rights of all organizations which are legally functioning in Ukraine; b) the equality of legal properties in terms of which religious organizations carry out their activities; c) the equality of religious organizations before the law and the courts. The research finds out that in the law context, the essence of legal equality of religious organizations before the law involves demanding the same legal status of such organizations in society. That kind of equality may be expressed in, first, various statutory and legal forms that can act as patterns, models, rules of possible, appropriate or prohibited options for the conduct of religious organizations, and, second, establishing the necessary, possible or prohibited conduct same for all religious organizations. The author justifies the idea that the principle of equality of religious organizations before the law plays the role of a link between the state and church and has direct dialectic interrelation with the following fundamentals: 1) the rule of law; 2) legality; 3) respect for human dignity; 4) access to justice and binding nature of court decisions. It is concluded that the equality of religious organizations before the law is one of the decisive principles of the state-church relations which, compared to other constitutional principles (for instance, the principle of freedom of religion, separation of state and church) requires active state influence on relations between the state and the church. In other words, the relevant principle becomes realized through practical, special and daily activities of public administration entities.

Key words: religion, church, state-church relations, legal regulation of state-church relations, equality of religious organizations before law.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.

Дослідження конституційного принципу рівності релігійних організацій перед законом є важливим, по-перше, для розуміння змісту цього принципу в теорії права, по-друге, для розкриття та усвідомлення особливостей його правового забезпечення, в тому числі і засобами адміністративного права.

Зазначені обставини свідчать про актуальність теми статті та про необхідність проведення подальших досліджень у сфері адміністративно-правового забезпечення реалізації конституційних принципів відносин держави та церкви.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковане розв'язання проблеми та виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття.

Окремі питання визначення змісту та правового регулювання рівності релігійних організацій перед законом розглядали у своїх працях О. Аленкін, М. Бабій, В. Бондаренко, К. Борисов, С. Бублик, С. Бур'янов, Ю. Битяк, Д. Вовк, В. Єленський, А. Колодій, А. Коряченко, Г. Лаврик, А. Ловінюков, О. Лукашев, В. Малишко, М. Маринович, Я. Олексин, М. Палінчак, А. Пчелінцев, П. Рабінович, Г. Сергієнко, О. Сушинський, Д. Штонда, Р. Щокін, Л. Явич, Л. Ярмол та ін.

Однак у вітчизняній юриспруденції ґрунтовних досліджень, присвячених визначенню змісту та особливостям правового регулювання, наразі бракує. Водночас такі дослідження мають бути складовою формування адміністративного права як публічної галузі права, яка забезпечує реалізацію конституційних принципів відносин держави та церкви.

Постановка завдань.

Основними завданнями, розв'язанню яких присвячена дана стаття, є наступні:

1. Дослідити наукові джерела, в яких аналізується зміст конституційного принципу рівності релігійних організацій перед законом.

2. З'ясувати особливості правового забезпечення реалізації цього принципу в Україні.

Виклад основного матеріалу. Стосовно публічно-адміністративного впливу на відносини держави і церкви варто навести тезу, висловлену відносно розбудови громадянського суспільства в Україні з оглядом на участь в цьому процесі релігійних організацій, як його складової. Зокрема, в наукових джерелах йде мова про те, що «на сучасному етапі історичного розвитку нашої держави, коли попередня державна ідеологія зазнала краху, а нові ідеології не завоювали довіри у людей, великого значення на шляху духовного відродження України набувають релігія як форма суспільної свідомості і церква як важливий інститут громадянського суспільства. Оцінюючи релігійно-церковну складову формування і розвитку громадянського суспільства в Україні, варто взяти до уваги наявність у країні і кількість різних релігій, конфесій, релігійних напрямів, їхнє кількісне співвідношення й взаємини між собою» [1, с. 210].

Якщо звернутися до спеціальних наукових досліджень, які стосуються мережі релігійних організацій в Україні, можна побачити таку статистику. У роки незалежності релігійна ситуація в державі – за наявного процесу трансформації від атеїстичної ідеології до європейської моделі свободи совісті – характеризується стабільною динамікою зростання релігійно-інституційної мережі на 5-7 % щороку. Симптоматичним для свободи буття релігії є саме те, що ця якість проявляється у зростанні, в першу чергу, кількісних показників. Якщо в 1991 р. у релігійному просторі України було лише 9 944 релігійні організації, то в 1992 р. – вже 12 962 (приріст склав 30 %). Відповідно в 1993 р. функціонували 15 017 релігійних організацій (приріст – 16 %). Високий показник приросту було зафіксовано й у 1995 р., коли за кількістю 16 984 релігійні організації приріст становив 13,5 %. І хоча в подальшому таких високих темпів приросту не спостерігалось, динаміка зростання залишалася стабільною: 1996 р. – 18 111 організацій (приріст 6,8 %), 1997 р. – 19 110 (приріст 5,5 %), 1998 р. – 20 408 (приріст 6,8 %), 1999 р. – 21 843 (приріст 7 %), 2000 р. – 23 543 (приріст 7,8 %), 2001 р. – 25 405 (приріст 7,9 %). Станом на 2010 р. в Україні діяли 35 184 релігійні організації (приріст порівняно з 2000 р. склав 25,4 %), в тому числі ця цифра включала 33 733 релігійні громади. Мережа релігійних організацій в Україні є однією з найчисельніших на континенті, що відображає вагому присутність релігійного інституту в суспільстві» [2, с. 206]. За інформацією, розміщеною на сайті Інституту релігійної свободи, на початок 2020 року кількість релігійних організацій в Україні сягнула 36 796, на даний момент в Україні діють 89 (-2) центрів релігійних об'єднань та 301 (+2) релігійних управлінь, єпархій, дієцезій тощо, серед усіх релігійних організацій України 97% відносяться до християнських конфесій, зокрема 53,7% – православні, 28,9% – євангельські (протестантські) церкви та 14,3% – католицькі. Звичайно, за таких умов, для забезпечення свободи віросповідання, забезпечення реалізації всіх, проголошених Конституцією України і Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації», цінностей та ціннісних орієнтирів, держава не може стояти осторонь захисту рівності всіх учасників релігійних відносин, гарантій права на існування будь-якої, яка відповідає вимогам закону, релігійної організації. Отже втручання держави в релігійні відносини, здійснене в межах адміністративно-правового механізму регулювання релігійних відносин в Україні, знаходить свій вияв в забезпеченні принципу рівності всіх релігійних організацій перед законом.

Передусім релігійні організації є рівними між собою. Як зазначав Мартін Лютер, «всі церкви – рівні, а їхня єдність не залежить від верховенства цього одного чоловіка; але, як каже св. Павло в Еф. 4, їхня єдність залежить від однієї віри, одного хрещення, одного Господа Ісуса Христа, і все це – у спільному та рівному володінні усіх парафій світу» [3].

Сьогодні визначальним для організації державної діяльності щодо забезпечення рівності релігійних організацій є положення законодавства, за яким усі релігії, віросповідання та релігійні організації є рівними перед законом. Встановлення будь-яких переваг або обмежень однієї релігії, віросповідання чи релігійної організації щодо інших не допускається. Принципи права є фундаментом правової системи кожної держави. Вони мають бути гармонійно узгодженими між собою, аби успішно регулювати суспільні відносини, які унормовуються правом. Наприклад, Д.Д. Штонда стосовно цього зазначає, принципи права «є концентрованим вираженням найважливіших сутнісних рис та цінностей певної системи права» [4, с. 47]. Зазвичай ці принципи відображають основні засади суспільства, інтелектуальний рівень, культурний досвід. Одним із основоположних принципів, як вважає Д.Д. Штонда, є принцип рівності, адже він демонструє позицію держави щодо розподілу суспільних благ та обмежень [4, с. 47]. Традиційне тлумачення характеризує цей принцип як одну із фундаментальних конституційних вимог існування правової держави. Є.В. Лазнюк вбачає зміст принципу правової рівності, насамперед, у рівності прав і свобод, у рівності юридичних властивостей, у рамках яких суб'єкти права здійснюють свою діяльність, а також рівності перед законом та судом. На його думку, «правова рівність громадян є розвитком принципу справедливості та однією з характерних рис демократії» [5, с. 309]. О.В. Попелюшко вважає: «Рівність громадян перед законом означає, що існуючий матеріальний та процесуальний закони не надають нікому будь-яких переваг і не створюють обмежень, а рівність перед судом - що розгляд справ усіма судами стосовно до всіх громадян здійснюється в однаковому процесуальному порядку. Поєднання індивідуальних прав учасників процесу та принципової рівності названих їхніх процесуальних прав щодо здійснення своїх повноважень та відстоювання власних чи представлених інтересів забезпечує сторонам можливість вести спір та доводити свою правоту перед судом на рівних» [6, с. 54-55]. Т.І. Тарахонич стосовно цього зазначає, що серед принципів права «важливе місце належить принципу юридичної рівності, який означає, що до однойменних суб'єктів не можуть застосовуватися будь-які розрізнення, винятки, обмеження чи переваги з огляду на певні їх властивості. Він, як і Є.В. Лазнюк, вважає, що зміст цього принципу виявляється «у рівності прав і свобод, у рівності юридичних властивостей, у межах яких суб'єкти права здійснюють свою діяльність, а також у рівності перед законом і судом» [7, с. 44]. М. Костенко доповнює зміст конституційного принципу та стверджує, що «засада рівності перед законом та судом має прямий діалектичний взаємозв'язок із наступними засадами: 1) верховенство права; 2) законність; 3) повага до людської гідності; 4) доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень» [8, с. 124].

Для розуміння категорії рівності в правовому просторі Л.О. Макаренко пропонує звернутися до категорії справедливості. Зокрема, Л.О. Макаренко зазначає: «Права людини, повага до них, дотримання і захист розглядаються як універсальний ідеал, основа прогресивного розвитку, передумова стійкості і стабільності суспільства. На наш погляд, тільки такий універсальний ідеал може бути втіленням змісту реальної справедливості, яка концентрує у собі найвищі, абсолютні правові цінності» [9, с. 226]. Коли ж йдеться про таке явище, як справедливість, то воно дійсно має аналізуватися в різних вимірах, зокрема історичному. Кожному історичному періодові розвитку людства притаманне своє розуміння справедливості. Але у всіх випадках у життєдіяльності державно упорядкованого суспільства воно не змінювало своєї сутності, становило значну соціальну цінність як певний критерій оцінки стосунків між людьми, їхніх вчинків, певних правил поведінки [10, с. 48].

Найважливіше у праві - дотримуватися справедливості, а фундаментальною складовою справедливості є рівність. Рівність розглядають як соціальний ідеал, що

проявлявся протягом усієї історії людства. Не можна заперечувати, що люди є дуже не рівними у багатьох відносинах. Людська індивідуальність заперечує рівність, насамперед, рівність інтелектуальну і моральну. Однак, з погляду політики і права люди повинні бути рівними, тобто такими, що мають однакові права і однакові претензії на те, щоб їх розглядали як рівних. Політична і правова вимога рівності суперечить фактичній нерівності, але вона сприяє стабільності в суспільстві [9, с. 226]. Л.Д. Воеводін стверджує, що «рівність полягає скоріше в тому, що з тієї загальної властивості людей, що вони є людьми, з рівності людей як людей, вона виводить право на рівне політичне й відповідно соціальне значення всіх людей або, принаймні, всіх громадян даної держави або всіх членів даного суспільства» [11, с. 68].

Слід погодитись з висновками Т.О. Чепульченко стосовно того, що «в правовій сфері сутність правової рівності, що полягає у вимозі однакового становища людей перед законом, розвивається до нормативно-юридичних форм, здатних виступити зразками, моделями, правилами можливого, належного або забороненого варіантів поведінки людей, встановлення однакової для всіх міри необхідної, можливої або забороненої поведінки [12, с. 120-121]. На думку вченої, принцип правової рівності відіграє роль каналу, поєднуючої ланки права в цілому з соціальною дійсністю. У другому – юридична сторона сутності правової рівності надає соціальному змісту – справедливості, свободі і відповідальності – властивостей юридичних явищ, тобто перетворює їх на загальнообов'язкові та гарантовані державою імперативи, регулятори поведінки людей» [12, с. 120-121].

На підставі вище викладеного, можна зазначити, що проголошуючи рівність усіх громадян перед законом ст. 24 Конституції України встановлює рівну підлеглість усіх громадян законам України, а онтологічними складовими рівності вбачаємо рівний обсяг прав та можливостей для кожної особи. З цього приводу пропонуємо звернути також увагу на твердження Конституційного Суду України про те, що «громадянам гарантуються рівні конституційні права і свободи, рівність їх перед законом та забороняються привілеї чи обмеження за будь-якими ознаками...» [13].

Рівність перед законом закріплено у ч. 1 ст. 24 Конституції України: «Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом» [14]. У вказаній статті закріплюється рівність перед законом лише громадян України. Але ст. 21 Основного Закону проголошує, що «усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах», а у ст. 26 Основного Закону України встановлено, що іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, за винятками, що передбачені Конституцією, законами чи міжнародними договорами України. Таким чином встановлено, що перед законом рівні не лише громадяни, а й іноземці та особи без громадянства, за винятками, які регламентовані національним законодавством та міжнародними договорами України. З тексту Основного закону та положень поточного законодавства рівними перед законом в Україні є також усі релігії, віросповідання та релігійні організації. Ст. 7 Загальної декларації прав людини [15] також проголошує, що усі люди рівні перед законом і мають право, без будь-якого розрізнення, на рівний захист законом, а також ст. 26 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права [16], в свою чергу, передбачає, що всі люди є рівними перед законом і мають право без будь-якої дискримінації на рівний захист закону. Тим самим встановлюється формальна рівність перед законом незалежно від багатьох підстав: статі, раси, національності, мови, походження, віросповідання тощо.

Наголосимо, що дослідженню підлягає власне рівність перед законом. Проте, в науковій літературі весь час піднімаються питання про те, що таке «закон». Він є тільки

актом вищої юридичної сили, прийнятий законодавчим органом держави, чи законом є будь-яке джерело права. Зрозуміло, що в контексті нашого дослідження, мова йде про будь-яке джерело як зовнішню форму права, до якої відносяться і підзаконні нормативні акти, адже вони видаються у відповідності та на основі законів, а також становлять елемент систему законодавства, який забезпечує режим законності в державі. Разом з тим, в теорії права існує підхід, відповідно до якого, виходячи з потреб дослідження, закон можна розглядати у вузькому розумінні – як акт органу законодавчої влади, і в широкому – як будь-який нормативно-правовий акт держави, що насправді охоплює собою поняття законодавства. Наприклад, Н.С. Хомюк висловлює думку, що «нині поняття «система законодавства» (як сукупність усіх нормативно-правових актів певної держави) є застарілим, характерним для попередньої радянської правової системи, в якій нормативно-правовий акт був основним і чи не єдиним джерелом права, та не відповідає реаліям сьогодення. Натомість вагоміше місце в поняттєво-категоріальному апараті посідає поняття «система джерел права» як комплекс взаємопов'язаних і взаємоузгоджених нормативно-правових приписів, які об'єктивовані у відповідних зовнішніх формах та утворюють нормативно-правову організацію, необхідну для забезпечення правового регулювання в будь-якому суспільстві. На думку автора, сьогодення потребує іншого бачення системи нормативно-правової регламентації. Сучасні нормативно-правові комплекси регламентації суспільних відносин у різних правових системах світу, зокрема Україні, є різноманітнішими: і нормативно-правові акти, і нормативно-правові договори, і нормативно-правові прецеденти, і правові звичаї, і правові доктрини, і принципи права. Така система джерел права є поліструктурним утворенням і може включати в себе підсистему нормативно-правових актів (відповідно, у межах цієї підсистеми виокремлюється система законодавства та система підзаконних нормативно-правових актів як складові її частини), підсистему нормативно-правових договорів, прецедентну, звичаєву підсистему тощо» [17, с. 36-37].

Наукова література, що присвячена розробкам питань теорії права, пропонує три підходи до розуміння законодавства:

а) «широке розуміння» – це система не тільки власне законів, а й усіх джерел (форм) офіційно встановленого об'єктивного права: підзаконні акти, що приймаються президентом, урядом, міністерствами та іншими органами держави, тобто система усіх нормативно-правових актів держави й органів місцевого самоврядування, включаючи акти нижчого рівня (локальні акти);

б) «вузьке розуміння» – система всіх чинних законів певної держави, упорядкованих певним чином, а також міжнародних договорів, затверджених (ратифікованих) законами Верховної Ради України;

в) «помірне розуміння» (між широким і вузьким) – система нормативно-правових актів вищих органів державної влади: закони і підзаконні акти парламенту, президента, уряду (таке розуміння законодавства висловив Конституційний Суд України в своєму Рішенні від 09.07.1998 р. (справа про тлумачення терміну «законодавство») стосовно трудового законодавства [18]) [19, с. 312].

Повною мірою поділяємо думку Б.С. Шалютіна, який визначаючи поняття «законодавство» як сукупність (система) законів, стверджує, що «необхідно виходити з найбільш загального філософського розуміння поняття закону як закономірності, а не підмінювати поняття закону поняттям «нормативно-правовий акт» або поняттям «закон України», як це і відбувається. Закон у сфері права треба розглядати як один із видів соціальних законів взагалі – необхідних, істотних, стійких, повторюваних зв'язків між елементами системи суспільних відносин (економічних, моральних, релігійних, політичних, правових (по-іншому, юридичних) та ін.» [20, с. 6].

Таким чином, коли йдеться про рівність перед законом, то в нашому дослідженні будемо розглядати цей принцип, виходячи з того, що поняття «закон» вживається у цьому принципі у широкому розумінні, що охоплює всі джерела офіційно встановленого права, «оскільки всі вони являють собою офіційно-владні емпіричні реалії нормативного характеру, наділені законною (примусово-обов'язковою) силою» [20, с. 6]. В іншому випадку можна дійти невірною висновку, що перед законом у вузькому розумінні всі рівні, а перед іншими, підзаконними нормативно-правовими актами – рівність навіть не проголошується. О т ж е , стосовно рівності релігійних організацій перед законом, можливо вести мову, що це один з визначальних принципів державно-церковних відносин, який, на наш погляд, на відміну від принципу, припустимо, свободи віросповідання, відокремлення держави від церкви, потребує втручання держави у відносини держави та церкви. Адже цей принцип може бути реалізований виключно завдяки втручанню держави у відносини щодо реалізації свободи віросповідання. Закон же, як статична категорія, набуває застосовного значення, як правило, через практичну спеціальну та повсякденну діяльність апарату публічного управління та суб'єктів публічного адміністрування.

Висновки та перспективи подальших розвідок. На підставі проведеного дослідження можна зробити наступні висновки.

Сьогодні визначальним для організації державної діяльності щодо забезпечення рівності релігійних організацій є положення законодавства, за яким усі релігії, віросповідання та релігійні організації є рівними перед законом. Встановлення будь-яких переваг або обмежень однієї релігії, віросповідання чи релігійної організації щодо інших не допускається.

Принцип рівності релігійних організацій перед законом полягає: а) у рівності прав всіх релігійних організацій, що на законних підставах функціонують в Україні; б) у рівності юридичних властивостей, в рамках яких релігійні організації здійснюють свою діяльність; в) у рівності перед законом та судом.

В правовій сфері сутність правової рівності релігійних організацій перед законом полягає у вимозі однакового правового становища таких організацій в суспільстві. Така рівність може проявлятися, по-перше, у різних нормативно-юридичних форм, здатних виступити зразками, моделями, правилами можливого, належного або забороненого варіантів поведінки релігійних організацій, по-друге, у встановленні однакової для всіх релігійних організацій необхідної, можливої або забороненої поведінки.

Принцип рівності релігійних організацій перед законом відіграє роль каналу, поєднуючої ланки держави та церкви. Цей принцип має прямий діалектичний взаємозв'язок із наступними засадами: 1) верховенство права; 2) законність; 3) повага до людської гідності; 4) доступ до правосуддя та обов'язковість судових рішень.

Стосовно рівності релігійних організацій перед законом слід зазначити, що це один з визначальних принципів відносин держави і церкви, який на відміну від принципу, припустимо, свободи віросповідання, відокремлення держави від церкви, потребує активного впливу держави на відносини, що формуються між державою та церквою. Цей принцип набуває своєї реалізації через практичну спеціальну та повсякденну діяльність суб'єктів публічного адміністрування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Олексин Я. Церква та релігійні організації як важлива складова розбудови громадянського суспільства в незалежній Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2007. Випуск 36. С. 210-218.
2. Палінчак М.М. Мережа релігійних організацій в Україні: стан та перспективи розвитку. *Актуальні проблеми політики*. 2015. Випуск 55. С. 205-214.

3. Мартін Лютер. Захист і пояснення усіх статей, 1521 р., Luther's Works, 32:82. URL: https://ukrainian-lutherans.blogspot.com/2008/05/blog-post_06.html
4. Штонда Д.Д. Принцип рівності у праві. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. №2. С.46-49.
5. Лазнюк Є.В. Принципи адміністративного судочинства. *Митна справа*. № 1. 2012. С. 306-312.
6. Попелюшко В.О. Судовий розгляд кримінальної справи. Навчальний посібник. Київ: Кондор, 2006. 234 с.
7. Тарахонич Т.І. Принцип рівності в системі загальних принципів права. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 4. С. 43-46.
8. Костенко М. Рівність перед законом і судом серед інших засад кримінального провадження. *Історико-правовий часопис*. 2015. № 1. С. 119-124.
9. Макаренко Л.О. Верховенство права як принцип природного права. *Альманах права*. 2012. Випуск 3. С. 222-229.
10. Селіванов В. Буття права і справедливості. *Юридический вестник*. 2004. №4. С. 46-49.
11. Воеводин Л.Д. Юридический статус личности в России. М., 1997. 300 с
12. Чепульченко Т.О. Рівність у праві: філософський вимір. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право : збірник наукових праць*. 2015. № 3/4 (27/28). С. 124-128.
13. Рішення Конституційного Суду України № 8-рп/2000 від 10 травня 2000 року. *Офіційний вісник України*. 2000. № 37. Ст. 1592.
14. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
15. Загальна декларація прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
16. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text
17. Хомюк Н.С. Співвідношення поняття системи джерел права із суміжними поняттями. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 4. С. 36-38.
18. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Київської міської ради професійних спілок щодо офіційного тлумачення частини третьої статті 21 Кодексу законів про працю України (справа про тлумачення терміну «законодавство»). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-98#Text>
19. Скакун О.Ф. Теорія права і держави: підручник. 2-ге видання. Київ: Алерта; ЦУЛ, 2011. 520 с.
20. Шалютин Б.С. Закон и юридический закон. *Государство и право*. 2007. №4. С. 79-83.